

УДК 347.973

Сербенська О. А.

СУДОВІ ПРОМОВИ: ВІД СТАГНАЦІЇ ДО НОВИХ ПАРАМЕТРІВ РОЗВИТКУ

Судові промови, які навіть в умовах утисків і заборон українські правники виголошували рідною мовою, поки що мало вивчені, їх майже не використовують у навчальному процесі, даючи переважно переклади з інших мов. Автор показує, що чимало українських судових промов минулого століття відповідають найкращим зразкам класичної судової риторики. У статті підкреслено, що сьогодні важливо враховувати інноваційні процеси, властиві розвитку української літературної мови, дбати про високий рівень культури мовлення правника.

Культура публічного мовлення, серед жанрових різновидів якого окреме місце займають судові промови, має в Україні свої добрі багатотомні традиції, що базуються на вироблених у народі нормах спілкування, правилах етикету, на знаннях класичної риторики, поширених серед нашої освіченої людності. До речі, з України риторика - і теорія, і практика - поширювалася в інші країни, зокрема в Росію [1, с. 417].

Навіть в умовах тривалої бездержавності, коли, як поетично висловився І. Франко, «сотні бід тяглися за нами вслід, щоб нашу честь, язик, ім'я затерти», українська інтелігенція, в середовищі якої жило незбориме почуття відповідальності за долю мови, використовувала найменші можливості, щоб реалізувати себе в рідному слові. Виступи на вічах, зібраннях, з приводу церемоній, на засіданнях різних наукових, спортивних товариств, церковні проповіді, промови, хай спорадичні, у сеймі,- все це давало змогу не лише зберегти тяглість у використанні публічної мови, а й творити нові тексти, які вписувались у парадигму європейських еталонів. Безперечно, українська усна публічна мова мала свої особливості розвитку на землях, які перебували в складі різних держав, що залежало від їхньої мовної політики. Порівняно сприятливі умови для функціонування української мови у сфері політичного життя були

в південно-західній Україні, а також у передвоєнній Польщі; на українських землях, що входили до складу Російської імперії, вони були зведені до мінімуму. Суттєво обмежене українське публічне мовлення було й у часи тоталітарної системи - активної реалізації ідеї «злиття націй», утворення «єдиного радянського народу» і привілейованого становища російської мови.

Специфічною сферою для функціонування української мови залишалася судова практика, як і взагалі юриспруденція. Адже кожна держава, навіть якщо вона лише декларувала демократичні свободи, мусила визнати право сторони розуміти мову, якою ведеться її справа. Інша річ, що це могло виявлятися по-різному.

Образ юриста, особливо адвоката, його громадська діяльність, роль якої після скасування панщини суспільство вже усвідомило й відповідно оцінило, ввійшов у нашу літературу як один із цікавих і вдячних у розкритті багатьох тем. Одним з перших українських письменників, хто його змальовував, був Іван Франко. І це не випадково. Як згадують сучасники, Франко був глибоко обізнаний з теорією і практикою права [2, с. 283], хоч і не мав спеціальної освіти. Бажання здобути професію юриста - і про це він сам пише - було для нього недосяжним: у Львівському університеті юридичного факультету тоді ще не було, а для

навчання у Відні потрібні були великі кошти. Відомо також, що письменник уже після закінчення студій на філософському факультеті часто приходив на засідання «Кружка правників», цікавився питаннями кримінального, міжнародного права, особливо звичаєвого [3, с. 10], друкувався у виданнях галицьких юристів [4]. Тому життєво правдивими є образи юристів Євгена Рафаловича, Володка Калиновича (з повістей «Перехресні стежки», «Лель і Полель»). Даючи характеристику українському адвокату, письменник підкреслював: Рафалович «належав до того покоління, що виховалося під впливом європеїзму» [5, с. 226]. Вислови «європейський тип», «думати і говорити як європеєць» Франко вживав, даючи особі найвищу оцінку. Це - інтелігентність, здатність до критичного аналізу, «жива ідея», «реальна праця», відхід від сентименталізму, це об'єктивність і толерантність, відсутність доктринерства і будь-яких догм. Персонаж повісті Євген Рафалович змальований саме в такому ключі. Він був не лише блискучим оборонцем (його високий професіоналізм визнавали навіть недруги), а й пильно стежив за політичними та економічними справами краю, цікавився красним письменством.

Образ надзвичайно привабливий насамперед тому, що він виписаний з самого життя: прототипом Рафаловича був Євген Олесницький - відомий український юрист, видатний громадсько-політичний діяч у Галичині кінця ХІХ - початку ХХ ст., що зажив слави одного з найкращих адвокатів і промовців. Як посол до галицького сейму, депутат Віденського парламенту активно відстоював українські політичні та економічні інтереси.

Рельєфно подано постаті судових промовців також у повісті «Лель і Полель». Змальовуючи образи прокурора, головного захисника, адвокатів, письменник не лише відтворює зміст їхніх виступів під час суду над галицькими селянами, які збунтувалися проти панських порядків, а характеризує манеру говоріння, поведінку, дуже детально передає «мову тіла». Наприклад, у прокурора «жовчний вираз обличчя й різкий пронизливий голос», «на його продовговатому худому обличчі з'являлась усмішка - не то іронічна, не то терпко-солодка, яка зовсім не пасувала до сенсу й тону слів», головний захисник, жваво жестикулюючи, «виголосив промову суху, суто юридичну й трохи убогу змістом, але оживлену власною мімікою», у тоні виступу судді «було чути не зовсім приглушену нотку недобррозичливості до захисників». Молодий адвокат Рафалович «розпочав несміло рівним, трохи переривчастим голосом», не силкувався на риторичні окраси, однак підсилений щирим почуттям голос ставав

«щораз теплішим і певнішим», «чистим і повним, мов голос дзвону»; «голос ріс і могутнів, наповнювався почуттям» [6, с. 415-422].

З кількох сторінок, на яких письменник відтворив перебіг судових засідань, уважний читач зробить висновок: промова має базуватися на глибокому знанні справи, мають бути деталі, які допомагають об'єктивно змалювати стан справи, потрібно уникати патетичного тону, хитрих риторичних зворотів, виступ має йти «від серця», не бути задовгим; обов'язково слід врахувати реакцію залу. Найкраща промова тоді, коли її не читають з тексту, а імпровізують, маючи під руками хіба що стислі тези.

Крім художніх творів, збереглися й оригінальні тексти виступів видатних українських правників. Цікавою є, наприклад, промова адвоката Степана Шалинського, виголошена 14 листопада 1919 р. в обороні генерала Мирона Тарнавського [7, с. 288-294]. З тексту вимальовується психологічний портрет самого правника. Це високоосвічений професіонал, який уміє коротко подати суть справи та її тло, аргументовано розбиває висунуті обвинувачення, легко оперує різними символами, фактами з історії української та світової культури, вміло вплітає їх у текст промови, використовує найрізноманітніші риторичні засоби - антитезу, метафори, синоніми, повтори, запитання та ін., апелює до почуттєвої сфери, щиро, без патетики говорить про свої почуття, блискавично реагує на поведінку підсудного, впливає на формування думки суддів та присутніх у залі.

Гарні судові промови українських правників маємо також з інших процесів, зокрема політичних (справи Ольги Басараб, Головінського, Білеса і Данилишина та ін.).

Вартими уваги, не лише з огляду на сам зміст, є документи судової справи Сташинського - вбивці видатних українських політичних діячів Ребета та Бандери [8], яку слухали 1962 р. у Мюнхені. Це велика за обсягом книга, у якій подано в українському перекладі всі виступи на судових засіданнях, відгуки на процес у світовій пресі тощо. Виступи українців (вдови Дарії Ребет, дочки Бандери Наталі, адвоката Ярослава Падеха) подано в авторизованому перекладі.

Вражає, з одного боку, висока культура провадження судової справи, з іншого - прагнення на письмі якомога повніше відтворити атмосферу засідань, підкреслити особливості усного мовлення, дати штрихи до характеристики поведінки кожного промовця. Тексти виступів головного прокурора, радника крайового суду, судді, адвокатів, свідків супроводять доречні коментарі, лаконічно

передано реакцію слухачів. Ось деякі приклади: «Спокійний, монотонний голос голови суду, з відтінком ледве помітного презирства до людсь кого покидька, яким є підсудний, і розповідь злочинця напружують нерви слухачів аж до фізичного болю [8, с. 178]. Свою нетерпеливість чи невдоволення з деяких запитань Сташинський підкреслює притаманним йому кивком голови та характеристичним порухом брів [8, с. 166], по нунив голову й майже шепотом, уривано продовжує свою жахливу розповідь [8, с. 195], президент відкриває книгу протоколів попереднього слідства і починає читати спокійним, зрівно важеним голосом, який робить потрясаюче враження на слухачів [8, с. 179].

Такий спосіб записів усних виступів, хоча б високих зразків, ще не ввійшов у нашу практику. А варто. Навіть з огляду на те, що вони потрапляють до хрестоматії і стають об'єктом аналізу майбутніх правників. Поки що нашим студентам як зразки дають переважно переклади промов видатних російських юристів [9]. Безперечно, вчитися можна на різних текстах, але треба брати до уваги й те, що вони є витворами насамперед певної національної культури.

Українська правнича мова переживає сьогодні свій ренесанс. Творці сучасних судових виступів, відходячи від «дерев'яної мови» тоталітарної доби, перебувають у пошуках нової парадигми. Надійну базу для цього дає обізнаність з добрими традиціями минулого, з інноваційними процесами, які активно проявляються в українській літературній мові. Відчутною є тенденція очищати мовлення від неприродних для української мови словосполучень, висловів-кальок. Це вимога часу. Адже часто при суцільному сприйманні того, що йде ззовні, гине й корисне своє, з ужитку виходять слова, форми, звороти, точніші за ті, що дістають перевагу над ними під чужими впливами. Це твердження акад. Л. Булаховського особливо актуальне сьогодні. У ряді найновіших праць, зокрема С. Головащука [10], С. Караванського [11], Н. Непійводи [12], О. Пономаріва [13] виразним є прагнення активізувати природні для української мови ресурси.

1. *Топоров В. Н.* Риторика / Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева.- М., 1990.
2. *Черемшина Марко.* Фрагмент моїх споминів про Івана Франка / Спогади про Івана Франка.- Львів, 1997.
3. Ювілейний альманах Союзу українських адвокатів.- Львів, 1934.
4. Часопись правнича і економічна. Розвідки правничі секції історично-філософської Наукового товариства імені Шевченка.- Львів, 1889.
5. *Франко І.* Перехресні стежки / Іван Франко. Зібрання творів у 50 т.- К., 1976-1986.- Т. 20.- К., 1979.
6. *Франко І.* Лель і Полель / Іван Франко. Зібрання творів у 50 т.- К., 1976-1986.- Т. 17.- К., 1979.

Механізм творення кальок-покручів доволі прозорий: переважно це російські синтаксичні блоки, заповнені українськими словами. Кілька прикладів:

в восемь часов в данное время	в восьми часов в данный час	о восьмий годині на цю пору, тепер, у цей час
в значительной мере	у значній мірі	значно
в качестве руководителя	якості керівника	як керівник (у ролі, функції керівника)
высшая мера наказания	вища міра покарання	найвища кара
дело в следующем	справа в наступному	справа ця така
из-за отсутствия доводов	через відсутність доказів	якщо доказів немає
обстоятельства совпадают	обставини співпадають	збіг обставин
помочь делу против желания	допомогти справі проти бажання	зарадити справі усупереч бажанню

Як бачимо, система на систему повністю ніколи не накладається. Отже, входять в ужиток *аби як, бути підставою, бути ув'язненим, вважати можливим (за можливе), випадковий збіг обставин, запобігти аварії, надзвичайні заходи, насамперед (передусім, найперше), принаймні (щонайменше), справу з'ясовано, доводити до відома, це не стосується справи.* І набувають статусу ненормативних: *як попало, служити підставою, знаходитися під вартою, рахую можливим, ви надкове співпадіння, попередити аварію, крайній міри, в першу чергу, по крайній мірі, справу ви'яснено, ставити до відома, це не має відношення до справи.* Перелік таких висловів можна продовжити. Складність у тому, що мовець не завжди усвідомлює такі формули як помилкові, а просто бере їх з готової «картотеки». Натомість українська мова витворила структури, які більше відповідають її природі (беремо до уваги значення слова, граматичну форму, навіть звукову оболонку).

Кожна доба витворює свій естетичний стереотип мовлення, і це залежить від багатьох чинників. Сьогодні престижно творити тексти добірною мовою, працювати над їхньою естетичною довершеністю. І в такому ключі варто виробляти еталон судової промови.

7. *Денник Начальної Команди Української Галицької Армії.- Нью-Йорк, 1974.*
8. *Московські вбивці Бандери перед судом. Збірка матеріалів за ред. Данила Чайковського.- Мюнхен, 1965.*
9. *Молдован В. В.* Судова риторика. Навч. посібник.- К., 2000.
10. *Головащук С.* Російсько-український словник сталих словосполучень.- К., 1998.
11. *Караванський С.* Російсько-український словник складної лексики.- К., 1998.
12. *Непійвода Н.* Практичний російсько-український словник. Найуживаніші слова і вислови.- К., 2000.
13. *Пономарів О.* Культура слова. Мовностилістичні поради.- К., 1999.

O. Serbens'ka

**SPEECH IN THE COURT:
FROM STAGNATION TO THE NEW PARAMETERS OF DEVELOPMENT**

Judicial speeches, which were delivered in Ukrainian language even under oppressive regime and prohibition, have not received enough scholarly attention until recently and their use in the training of students is limited. The author shows that a great deal of speeches in the court delivered in Ukrainian language in the twentieth century meet the highest standards of classical judicial rhetoric. The article stresses the importance of innovative processes taking place in the Ukrainian language and the care about high level of the language culture for the lawyer's forensic practice.